

Vikingetidens bebyggelse omkring Kattegat og Skagerrak

Et forsøg på kortlægning

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig; Gammeltoft, Peder; Sindbæk, Søren M.

Published in:
Et fælles hav

Publication date:
2015

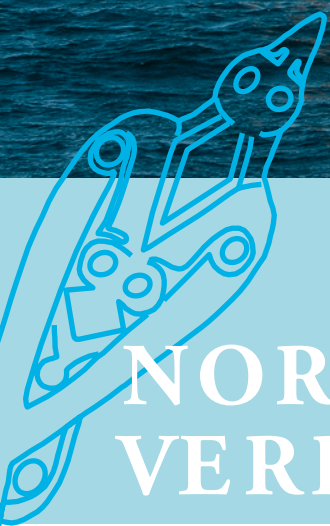
Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Document license:
[Ikke-specificeret](#)

Citation for published version (APA):
Jakobsen, J. G. G., Gammeltoft, P., & Sindbæk, S. M. (2015). Vikingetidens bebyggelse omkring Kattegat og Skagerrak: Et forsøg på kortlægning. I A. Pedersen, & S. M. Sindbæk (red.), *Et fælles hav: Skagerrak og Kattegat i vikingetiden* (s. 6-23). Nationalmuseet.

NATIONALMUSEET

NORDLIGE
VERDENER

Et fælles hav

– *Skagerrak og Kattegat i vikingetiden*

**Seminar på Nationalmuseet,
København, 19. – 20. september 2012**

**Redigeret af Anne Pedersen &
Søren M. Sindbæk
Nordlige Verdener, Nationalmuseet**

Et fælles hav – Skagerrak og Kattegat i vikingetiden

Artikler fra et seminar på Nationalmuseet,
København, 19. – 20. september 2012

© Copyright Nationalmuseet og forfatterne

Redigeret af Anne Pedersen &
Søren M. Sindbæk

Layout: Anne Marie Brammer
Tryk: Rosendahls-Schultz Grafisk

ISBN: 978-87-7602-324-9

Udgivet med støtte fra Augustinusfonden
og Nationalmuseet

En digital version af publikationen
findes på Nationalmuseets hjemmeside:
<http://nordligeverdener.natmus.dk/>

Forsidefoto:
Havhingsten fra Glendalough ved
Lindesnes fyr, Norge. Dublintogt 2007.
Foto: Morten Nielsen
Copyright: Vikingeskibsmuseet i Roskilde

Et fælles hav – Skagerrak og Kattegat i vikingetiden

**Seminar på Nationalmuseet,
København, 19. – 20. september 2012**

**Redigeret af Anne Pedersen &
Søren M. Sindbæk**

**Nordlige Verdener, Nationalmuseet
København 2015**

Indhold

- **Forord** 4
- **Vikingetidens bebyggelse omkring Kattegat og Skagerrak.
Et forsøg på kortlægning** 6
Peder Gammeltoft, Johnny G.G. Jakobsen & Søren M. Sindbæk
- **Jyllandshavet ca. 870-1035:
de danske kongenes mare nostrum** 24
Jón Viðar Sigurðsson
- **Glimt af Nordens etnografi i de frankiske kilder
fra det 9. århundrede** 37
Kasper H. Andersen
- **Forbundet af havet – vilkår for sejlads og
kommunikation over Skagerrak og Kattegat** 52
Anton Englert
- **Kommunikationslandskapet i Viken** 72
Marianne Moen
- **Mønter i Skandinavien cirka 780-850.
Ligheder og forskelle set i Kattegat/Skagerrak-perspektiv** 86
Jens Christian Moesgaard
- **Silverekonomier kring Kattegatt** 102
Birgitta Hårdh
- **Metaldetektorproblematikken
– uens regler og deres konsekvenser** 120
Claus Feveile

Højgraven ved Gokstad, Norge.
Foto Anne Pedersen.

- **Ryttergrave. Hvorfor netop her?** 136
Anne Pedersen
- **Vikingetidens monumentale skibsgrave** 152
Jan Bill
- **Sørskandinavisk jernutvinning i vikingtiden – lokal produksjon eller handelsprodukt?** 168
Bernt Rundberget
- **Stave, stolper og Skagerrak – spørsmål om ressurser og arkitektur under Harald Blåtand** 188
Mads D. Jessen
- **Tinglag og tunanlegg. Øygarden i Rogaland** 210
Frode Iversen
- **Bidragydere** 232

Vikingetidens bebyggelse omkring Kattegat og Skagerrak

Et forsøg på kortlægning

Peder Gammeltoft, Johnny G.G. Jakobsen & Søren M. Sindbæk

Indledning

Kattegat og Skagerrak er de centrale led i den kæde af indhave, som fra Østersøen til Det irske Hav samler Nordeuropas kyster. Med moderate rejseafstande og gunstige besejlingsforhold tilbyder disse farvande – på samme måde som Middelhavet mod syd – muligheder for at forbinde store og forskelligartede landområder. Hvordan disse muligheder til forskellige tider er blevet udnyttet, afhænger af mange forhold. Et af de væsentligste, men mindst velbelyste, er de omgivende landes bebyggelse og demografi. Var kysterne omkring Kattegat og Skagerrak centrum for befolkninger, for hvem havene udgjorde et samlende farvand, som skabte samfærdsel, udveksling og politiske muligheder? Eller var området en randzone for bebyggelser, der kulturelt, økonomisk og politisk var orienteret i andre retninger?

Vikingetidens og middelalderens bebyggelse omkring Kattegat og Skagerrak, og Skandinavien som helhed, kan belyses fra flere sider. En mulighed foreligger i form af stednavneforskning, idet de skandinaviske landskaber har en høj grad af stednavnekontinuitet fra jernalderen til i dag. Fordelingen af navnetyper giver derfor vigtige indikationer om bebyggelseshistorie i stor skala. En anden tilgang består i at tage udgangspunkt i landskabernes ældste administrative inddelinger, nemlig kirkesognene og de tilhørende kirker, som stort set kendes fra 1200-årene og frem. En tredje kilde er fordelingen af arkæologiske spor, hvis fordeling dog i forhold til stednavnestoffet og sogne er præget af flere komplekse faktorer. Endelig kan man gå rationelt til værks og tage udgangspunkt i landskabets økonomiske potentiale i form af jordbundsforhold og terræn. Denne artikel gør et forsøg på at sammenholde de fire tilgange. Som det

skal vises, er der markante sammenfald mellem resultaterne af alle fire tilgange, som taler for, at store træk i befolknings- og bebyggelsesfordelingen i Skandinavien i vikingetid og middelalder faktisk lader sig rekonstruere. Resultaterne viser også, hvilke muligheder der ligger gemt i de store datasamlinger, som i dag bliver tilgængelige elektronisk, og hvilket potentiale dette materiale rummer for videre tværfaglig forskning.

Historisk bebyggelsesgeografi i Skandinavien

Spørgsmålet om befolkningens fordeling i de skandinaviske lande i oldtid og middelalder har været stillet mange gange. Et markant forsøg på at give et svar, der stadig finder anvendelse, blev gjort af stednavneforskeren H.V. Clausen (Clausen 1916). Clausen kortlagde bebyggelsesnavne af jernalderkarakter i det nuværende Danmark, især stednavne med endelserne *-ing* og *-lev*. I navnenes fordeling mente han at se klynger, som han tolkede som bebyggede regioner – bygder – adskilt af tyndt befolkede eller ubebyggede områder. De sidste fandt han bekræftet i stednavne, der angav skove og heder.

Clausens bebyggelseskort har haft et langt efterliv, ikke mindst i arkæologisk litteratur, hvor det blev aktualiseret i takt med en stigende interesse for landskabsarkæologi fra slutningen af 1980'erne

(Hedeager 1988, 276; Callmer 1991). Johan Callmer udarbejdede med udgangspunkt i Clausens kortlægning et forsøg på at kortlægge jernalderbebyggelsen i hele Sydsandinavien ud fra samme præmis som Clausen, at stednavneklynger kunne udpegede adskilte bygder, der også i politisk og social henseende udgjorde særskilte territorier. Callmers kort, der også har dannet grundlag for senere studier af Frederik Svanberg (2003) er blevet kritiseret Ulf Näsman (1998), der påpeger, at kortet viser for ringe hensyn til naturgeografiske forudsætninger, f.eks. ødemarker betinget af store strandenge og store mosedrag. Näsman påpeger også, at præmissen om adskilte bygder måske overfører en landskabsforståelse fra det naturligt opsplittede centralsvenske landskab på det mere sammenhængende sydskandinaviske slettelandskab.

Mulighederne for at forstå bebyggelsesmønstre gennem en tværfaglig analyse af kulturlandskabets forudsætninger, stednavnekilder og arkæologiske spor er blevet udforsket af kulturgeografer (f.eks. Germundsson & Schlyter 1999), og på lokalt og regionalt niveau mest gennemført af Charlotte Fabech og Jytte Ringtved (2009), der præsenterer detaljerede modeller for udviklingen af landskabslandskaber i Danmark fra jernalderen til i dag. Disse modeller kan anvendes til at vurdere præmisserne for de enkelte kildegupper, f.eks. i korrelationen mel-

lem kulturgeografiske forudsætninger og arkæologiske spor, men det er ikke blevet forsøgt at udvikle analyserne til et sammenhængende, overregionalt bebyggelseskort.

En anden tilgang er især blevet udviklet af arkæologen Åke Hyenstrand (bl.a. 1974; 1979; 1984), der anvendte den svenske fortidsminderegistrering som udgangspunkt for at kartere og sammenligne forekomsten af forskellige typer fortidsminder, bl.a. grave. Hyenstrand arbejdede med det centrale Sverige, og her gav metoden gode resultater i kombinationen af en kraftig naturgeografisk zoneinddeling i landskabet og en omfattende bevaring af gravmonumenter af jernaldertyper. I store dele af Sydszkandinavien savnes disse to forudsætninger: Landskaberne er mindre entydigt opdelt i dyrkbare vs. ikke-dyrkbare områder, og jernalderens grave og andre synlige anlæg er i høj grad forsvundet på grund af intensiv landbrugsdrift. Dermed kendes de arkæologiske bebyggelsesindikationer primært gennem udgravede fund, der giver et stærkt selektivt billede.

For hovedparten af det nutidige Danmark haves en enestående historisk-geografisk kilde i Matriklen af 1688, hvor landbrugsjorder i hele kongeriget (på nær Slesvig og Bornholm) blev nøje opmålt og takseret med henblik på kongelig beskatning. Kendskabet herfra til bl.a. hver

enkelt landsbys antal bøndergårde, samlede opdyrkede areal og hartkornstaksering har gennem tiden dannet udgangspunkt for en mængde undersøgelser af dansk bebyggelses- og landbrugshistorie, senest og mest omfattende af Peder Dam (Dam & Jakobsen 2008).

Jordbrug og arealanvendelse

Et forsøg på at skabe en overordnet forståelse af Sydszkandiaviens bebyggelse må tage udgangspunkt i regionens kulturgeografiske forudsætninger. Et afgørende kriterium for befolkningstæthed har til alle tider været områdets økonomiske potentiale, altså i hvilket omfang et sted var i stand til at brødføde sine indbyggere. Frem til industrisamfundets udvikling har denne underholdsmulighed uden for handelsbyerne så godt som udelukkende været baseret på jordbrug, hvortil her regnes traditionelt landbrug (ager- og husdyrbrug), skovbrug (herunder jagt), mineraludvinding og fiskeri. Af disse har landbruget i historisk tid altid indtaget en førsteprioritet, således at størsteparten af et områdes beboere, i det omfang jorden og klimaet gav mulighed for det, har valgt at koncentrere indsatsen på ager- og/eller husdyrbrug. I Norden kan man sige, at tre geografiske faktorer tilsammen har afgjort lokalitetens jordbrugs-mæssige – og dermed også demografiske – potentiale: klima, terræn og jordbund.

Uanset hvordan terræn og jordbundsforhold arter sig, er klimaet afgørende for, hvordan jorden kan bruges, og om mennesker overhovedet er i stand til at leve der. I naturgeografisk regi skelnes i den forbindelse mellem forskellige vegetationszoner, hvor det ud fra klimaet bestemmes, hvad den naturlige vegetationstype her ville være. Foruden oplagte klimafaktorer som temperatur og nedbørsmængde er det så højt mod nord som her også væsentligt at inddrage dagslys og dermed vækstsæsonens længde. Det nordligste Skandinavien og de skandinaviske fjeldområder helt ned til det indre Sydnorge kan ud fra dette klassificeres som 'arktisk og alpin zone', beliggende nord for eller højere end den klimatiske trægrænse, hvor kun de mest hårdføre lavvækster kan gro. I udkanten af denne klimatiske grænse findes på indlands-siden en 'subalpin' eller 'nordboreal zone', hvor der vokser birkeskov; historisk har denne i Norden traditionelt været brugt til sæter. Hovedparten af Sverige nord for Väneren og Mälaren, det centrale Norge og lavlandet omkring Trondheim hører til den 'boreale zone' der er dækket af nåleskov (overvejende fyr i Norge og gran i Sverige); de nedfaldne nåle giver her en ekstremt sur jordbund, der umuliggør næsten al anden vækst. Vest- og sydkysten af Norge indgår sammen med Götaland, Svealand og Småland i en 'boreonemoral' blandingszone med både nåleskov og løvskov (især eg, ask, lind

og hassel). Den allersydligste spids af Norge og hele det middelalderlige Danmark ligger i den 'nemorale zone', et tempereret bøgetræsdomineret løvskovsbælte, der fortsætter langt ned i Mellem-europa. Landbrug har i Norden primært været udøvet i de boreonemorale og nemorale zoner, typisk med hovedvægt på husdyrbrug i førstnævnte og agerbrug i sidstnævnte.

Når den alpine zone strækker så sig langt ned i Norge, hænger det selvsagt sammen med terrænet, der her løfter jordoverfladen så højt op over havoverfladen, at det klimatisk kommer til at svare til nordligere breddegrader. Men også terrænet i sig selv har direkte indvirkning på det jordbrugsmæssige potentiale, idet et ujævnt kuperet terræn og stejle skråninger uanset klima og jordbundsforhold i langt de fleste tilfælde har været så mekanisk besværlige at opdyrke, at de har fået lov at ligge hen i skov eller til græsning. Dog kan en jævn sydvendt hældning bag et lægivende højland give vældig gode vækstbetingelser for agerbrug, på samme måde som det længere nede i Europa kendes fra vinmarker. Kuperet og højtliggende terræn har dog som hovedregel en reducerende indvirkning på et områdes jordbrugsøkonomiske og dermed demografiske potentiale, hvilket ud over klima og de praktiske bearbejdningsmuligheder også hænger sammen med, at sådanne zoner som re-

Fig. 1. Overordnet arealanvendelsesfordeling i det sydlige og centrale Skandinavien, inddelt i fjeld (jordbrugsmæssigt præget af jagt- og fiskeri), skov (præget af jagt mod nord, husdyrbrug mod syd) og åbent land (præget af agerbrug). Efter Jakobsen 2013.

gel er præget af jordbundsforhold, der er mindre egnet til agerbrug, enten fordi der er tale om ren klippegrund uden eller med et kun ganske tyndt jorddække, eller, hvor jorddækket er tykkere, fordi dette da ofte består af forholdsvis stenholdig og/eller mager jord.

Jordbundsforholdene dækker først og fremmest over de øvre jordlags tekstur, der efter jordpartiklernes størrelse varie-

rer fra leret over sandet til gruset. Mens meget lerholdige jorder ofte er ganske næringsrige, kan de også opleves som meget tunge at bearbejde, mens de sandholdige jorder er lette at bearbejde, men til gengæld ofte hurtigt udpines. Det optimale for agerbrug i Norden er de ler- og sandblandede morænejorder, der især findes i Østjylland og på de danske øer, i Skånelandene, vestkysten af Oslo-fjorden, Mellemsverige (omkring søerne) og på Gotland. Jordbunden i det øvrige Norden er gennemgående af en mere sandet og gruset beskaffenhed, der ofte vil være for tør og næringsfattig til intensivt agerbrug, men kan give udmærkede græsningsjorder. Omvendt kan jordbunden også blive for fugtig til agerbrug, f.eks. omkring moser, åer og floder og langs kysten, hvilket i stedet kan give gode engjorder velegnet til græsning og dyrkning af hø.

Sammenlagt giver de tre naturgeografiske faktorer en overordnet fordeling af arealanvendelsen i det sydlige og centrale Skandinavien som vist i fig. 1, her meget forenklet inddelt i fjeld (jordbrugsmæssigt præget af jagt- og fiskeri), skov (præget af jagt mod nord, husdyrbrug mod syd) og åbent land (præget af agerbrug). Den her viste inddeling er yderst grov og dækker ofte over en betydelig variation på mere regionalt og lokalt plan, hvilket f.eks. ses af, at hele det nutidige Danmark blot er klassificeret som

arealanvendelsestypen 'Åbent land'. Zoomer man ind på eksempelvis Danmark, vil man imidlertid hurtigt konstatere, at dette dels dækker over en 'visuel udvaskning' af en mængde (efter nordisk målestok) mindre skovområder, dels at 'Åbent land' i sig selv kan underinddeles i en række undertyper af stor regional betydning. Det samme kan siges om arealanvendelsestypen 'Skov', hvor jordbrugspotentialet varierer betragteligt alt efter, om der overvejende er tale om birkeskov, nåleskov eller blandet løvskov.

For Danmarks vedkommende rummer hverken klimaet eller terrænet nogen afgørende variationsfaktor efter nordisk skala. Her er jordbunden næsten enerådende som naturgeografisk faktor, hvilket ses af fig. 2, hvor sognenettet er tegnet ind over et jordbundskort. I Østjylland og på Øerne, hvor blandinger af ler- og sandjord præger billedet (jordtyper FK3-FK5), er sognene gennemgående betydeligt mindre end i de regioner, hvor jorderne er mere sandede (FK1-FK3).

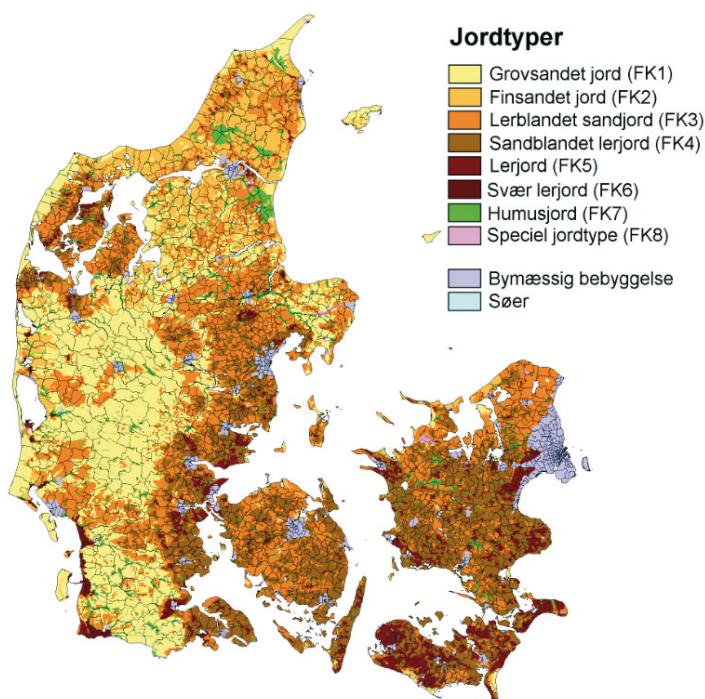
At korrelationen imellem jordbundsforhold og sognestørrelser ikke mindst går via jordens anvendelighed til agerbrug ses ved sammenligning med de enkelte landsbyejerlavs opdykningsgrad i 1688, hvor matriklens oplysninger om de opdyrkede arealer her er sat i forhold til det samlede ejerlavsareal (fig. 3). Den mere intensive opdyrkning på morænelerjor-

derne sammenlignet med de mere sandede og vandlidende jorder fremgår igen tydeligt.

Stednavne

Mange bebyggelser og landsbyer i Skandinavien kan dateres ud fra deres navn. Dateringerne bygger som udgangspunkt på sproglige overvejelser, herunder forekomsten af hedenske og kristne begreber og navne i stednavnene. Dertil er endelsestypernes forekomst eller mangel på

Fig. 2. Jordbundskort over Danmark med sognenettet tegnet over. Sognene er generelt mindre – og befolkningskoncentrationen tilsvarende større – i områder med blandinger af ler- og sandjord. Efter Dam & Jakobsen 2008.

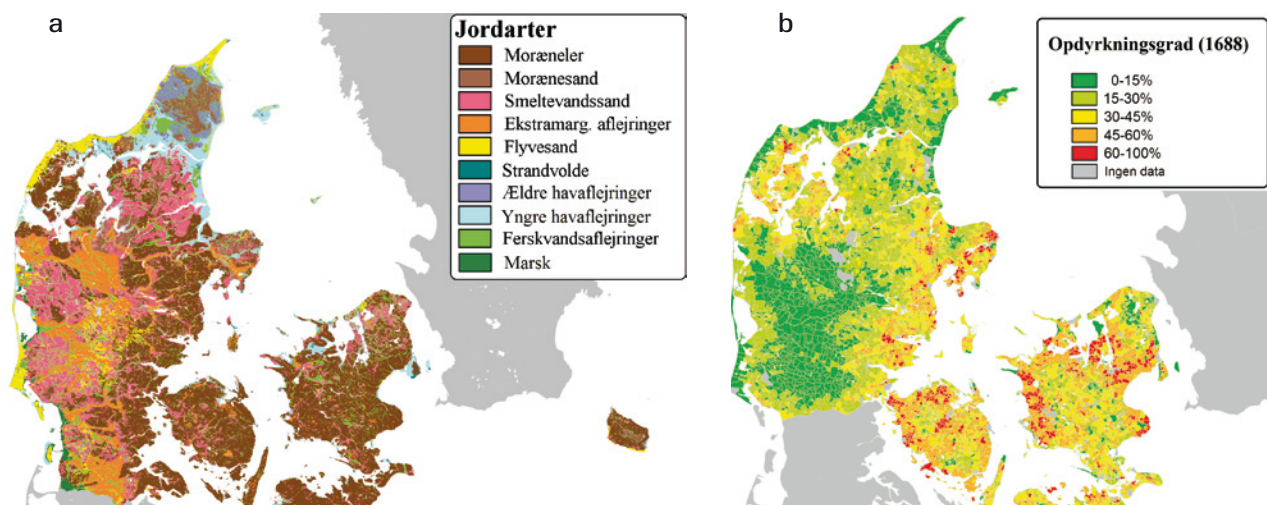

Fig. 3. Sammenligning imellem jordbundsforhold i Danmark (a) og de enkelte landsbyejerlavs opdykningsgrad som andel af samlet ejerlavsareal (b) ifølge matriklen af 1688 (for kongeriget Danmark). Fordelingen viser, at morænelerjorderne har inviteret til en mere intensiv opdykning end de mere sandede og vandlidende jorder. Efter Jordartskort (1:200.000, GEUS), og Dam & Jakobsen 2008.

samme i områder koloniseret af skandinaviske vikinger blevet anvendt til at datere endelsestypen. Det kan endvidere konstateres, at nogle stednavnetyper i højere grad end andre knytter sig til arkæologiske fund fra jernalder og vikingetid (Hald 1965; Jørgensen 2008). Disse forholdsvist absolutte dateringskriterier er blevet udbygget med relative dateringsmetoder, hvor det relative aldersforhold stednavnetyperne imellem er blevet vurderet ud fra bebyggelsesgeografiske overvejelser, f.eks. med hensyn til stednavnetypernes indbyrdes størrelsesforskelle

opgjort i gårde, opdyrkede arealer, ejerlav og hartkornstaksering i bl.a. Matriklen 1688.

På baggrund af ovennævnte dateringsmetoder er der i dag for Danmarks vedkommende almindelig enighed om, at landsbyer med navneendelser som *-ing(e)*, *-lev*, *-løse*, *-sted* og *-um* (af *-hēm*) overvejende er dannet i jernalderen (ca. 0-800); *-ing(e)* formentlig som den ældste (ca. 0-500). Navnetypen *-bystammer* i vidt omfang fra vikingetiden (ca. 800-1000), om end den siden da er blevet brugt til navngivning af nye bebyggelser helt frem til nutiden. Det samme kan til dels siges om endelsestypen *-torp*, der uden sammenligning er den mest udbredte stednavnetype i Danmark og Sverige, hvor den i nutiden ofte har ændret sig til former som *-rup*, *-strup* og *-drup* (i Sverige desuden *-arp*). De fleste *torp*-navne menes dog at

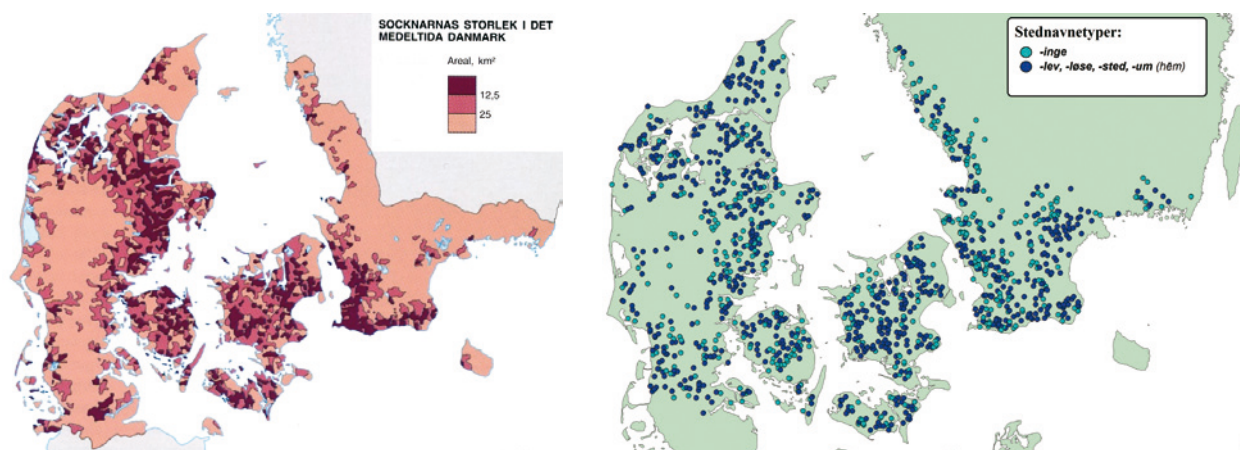

Fig. 4. Sammenligning imellem tætheden af sognekirker og fordelingen af jernalderlige stednavnetyper i middelalderens Danmark. Efter Germundsson & Schlyter 1999, s. 65 (t.v.); stednavnekort ved Gammeltoft og Jakobsen.

kunne henføres til vikingetid og middelalder (ca. 800-1300), hvor de synes anvendt på både udflytter- og rydningsbebyggelser. Fra samme periode stammer formentlig også navneendelsen *-tved*, mens den betydningsbeslægtede endelsestype *-rød* (begge synes at angive skovrydning) i overvejende grad menes kun at henhøre middelalderen.

Et supplerende kriterium for stednavnetypernes datering er deres 'kirkebyfrekvens', dvs. andelen af byer af hver enkelt stednavnetype, der er blevet kirkebyer. Denne gennemsnitlige frekvens er i Danmark blevet taget til indtægt for, hvilke byer der var mest fremtrædende ved middelalderkirkernes anlæggelse, dvs. tiden omkring 1000-1300. Det kan således konstateres, at typisk omkring 50-80% af *lev*-, *løse*- og *um/hēm*-byerne afhængig af landsdel er blevet hjemsted for sogne-

kirker, mens det samme gælder for 25-50% af *by*-byerne, 30% af *inge*-byerne, og 5-10% af *torp*-, *tved*- og *rød*-byerne (Jakobsen 2004, s. 85; Dam 2008, s. 89). Når den efter alt at dømme overvejende jernalderlige endelsestype *-inge* her skiller sig ud, kan det dels hænge sammen med, at gruppen er navnemæssigt uhomogen og reelt dækker over flere indbyrdes forskellige undergrupper af varierende alder, dels at kernegruppen er knyttet til bebyggelser, der pga. deres høje alder mange steder kan tænkes overhalet af yngre bebyggelser i økonomisk og social betydning, da kirkerne skulle placeres.

Der kan konstateres betydelige sammenfald imellem tætheden af sognekirker og fordelingen af stednavnetyper fra jern-

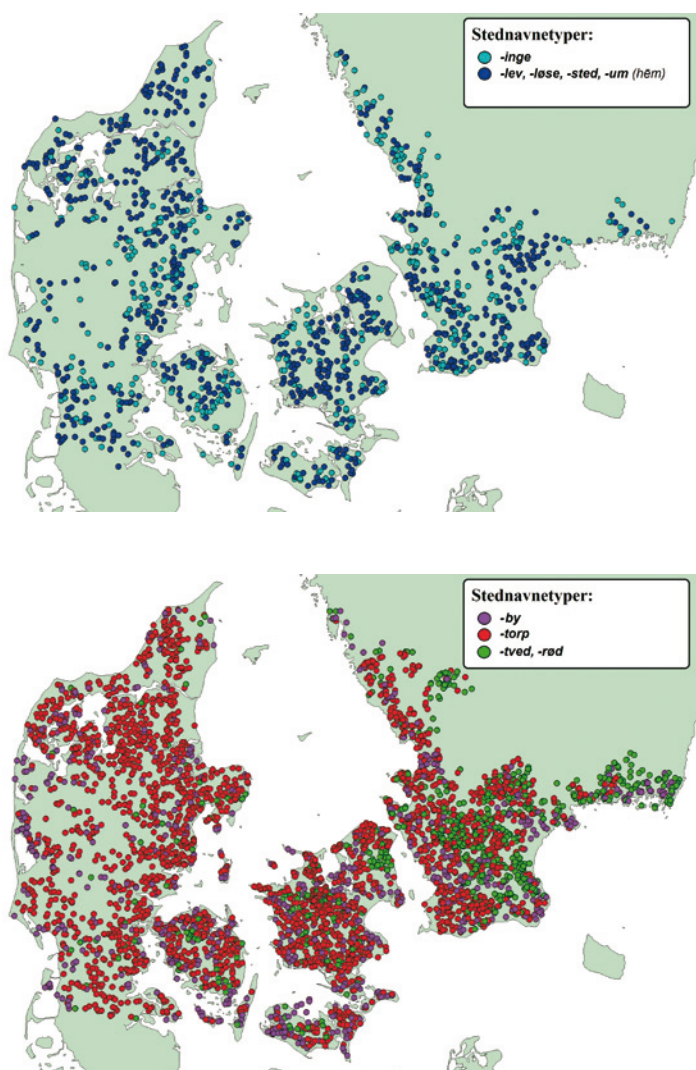

Fig. 5. Sammenligning af fordelingen af stednavnetyper fra jernalderen (*-ing(e)*, *-lev*, *-løse*, *-sted* og *-um*) og vikingetidige og højmiddelalderlige stednavnetyper (*-by*, *-torp*, *-tved* og *-rød*) i det middelalderlige Danmark. Begge stednavnekort ved Gammeltoft og Jakobsen.

alderen i middelalderens Danmark (fig. 4). Områder med stor kirketæthed har generelt også mange bebyggelser med gamle stednavnetyper. Derimod kan man godt finde områder med høje koncentrationer af stednavne fra jernalderen, uden at dette ledsages af høj kirketæthed. Denne manglende korrelation kan især konstateres i Halland, NØ-Skåne (Kristianstad-sletten), Vendsyssel og Sønderjylland. Det kan endvidere noteres, at i områder, hvor den jernalderlige bebyggelse domineres af *inge*-bebyggelser (som f.eks. den midtjyske hede, Odsherred, Halland og det nordlige Skåne), er kirketætheden moderat eller lav.

De vikingetidige og højmiddelalderlige stednavnetyper (*-by*, *-torp*, *-tved* og *-rød*) dækker det middelalderlige Danmarks-kort betydeligt tættere end navntyperne fra jernalderen (fig. 5). Hvor de gamle typer findes, er der som oftest også høje koncentrationer af *-torp*, samt i udkanten af de gamle jernalderbygder og langs kysten en del *-by*, f.eks. i Vandfuld herred i Vestjylland, på Sydvestlolland, Falster, Møn, og Listerlandet i Blekinge. Disse kan derfor betragtes som 'udflytterbebyggelser' udgået fra det gamle bebyggelseslag. Men også uden for jernalderbygderne findes høje *torp*-koncentrationer, f.eks. på Djursland, i Odsherred, Nordsjælland, det centrale Skåne og vestlige Blekinge. I disse områder, hvor kirketætheden generelt er lav, er *torp*-

laget ofte suppleret af rydningsbebyggelserne *-tved* og *-rød*, hvor sidstnævnte især er dominerende i det sydøstlige Nordsjælland, østlige Skåne og nordlige Blekinge; her synes der derfor mere end udvidelse af et gammelt bebyggelseslag at være tale om en decideret nykolonisation, der formentlig kan dateres til høj-middelalderen.

Middelalderkirker og arkæologiske fund

Som det er demonstreret ovenfor, kan der i Sydsandinavien påvises en klar sammenhæng mellem på den ene side jordbundsforhold og arealanvendelse og på den anden side kulturelle indikatorer for bebyggelse fra jernalder og middelalder i form af udbredelsen af bestemte stednavnetyper. Begge faktorer viser igen et sammenfald med sognestørrelsen, det vil sige med tætheden af sognekirker fra middelalderen. Man kan med andre ord konstatere, at de steder, hvor naturgeografien har givet mulighed for især agerbrugsorienteret landbrug, har man i historisk tid oplevet de største befolkningskoncentrationer, her udmøntet i, hvor tæt man i årene ca. 1000-1300 har opført sognekirker. Størrelsen af de middelalderlige kirkesogne og den næsten sammenfaldende udbredelse af middelalderkirker er flere gange blevet kortlagt som indikation for befolkningstæthed i det middelalderlige Danmark, først af A.E. Christensen (1938), siden bl.a. af Jes Wienberg (1993).

Den nøjagtige kortlægning er en kompliceret øvelse, idet der må tages hensyn til nedlæggelse og deling af sogne, som igennem middelalder kun delvist er belyst i skriftlige kilder.

I sammenligning med andre materielle kulturspor har udbredelsen af middelalderkirker dog store fordele som indikator for bebyggelsestæthed. Det fremgår ved at sammenligne kirkekortet for det middelalderlige Danmark med et kort, der viser fordelingen af registrerede arkæologiske fund fra vikingetid fra samme område (fig. 6). Kortlægningen af kirkerne bygger på Wienberg (1993), med supplerende oplysninger fra Thomas Bertelsen, Danmarks Kirker (pers. medd.). Kortet over arkæologiske fund bygger for det nuværende Danmark på et udtræk fra databasen Fund og Fortidsminder, for Sverige og Tyskland efter publicerede oversigter (se Sindbæk 2008 for henvisninger). Tætheden af kirker og arkæologiske fund er for sammenligningens skyld begge fremstillet som Thiessen polygoner, der afgrænser områder efter det punkt i udbredelsessættet, de ligger tættest på.

Det er muligt at se mange samsvarende tendenser i de to kort. Således afspejles koncentrationen af bebyggelsesindikerende spor i områder med morænelerjorder også i kortet over vikingetidsfund. I Skåne komplementerer udbredelsen af vikingetidsfund stednavne af middelalder-

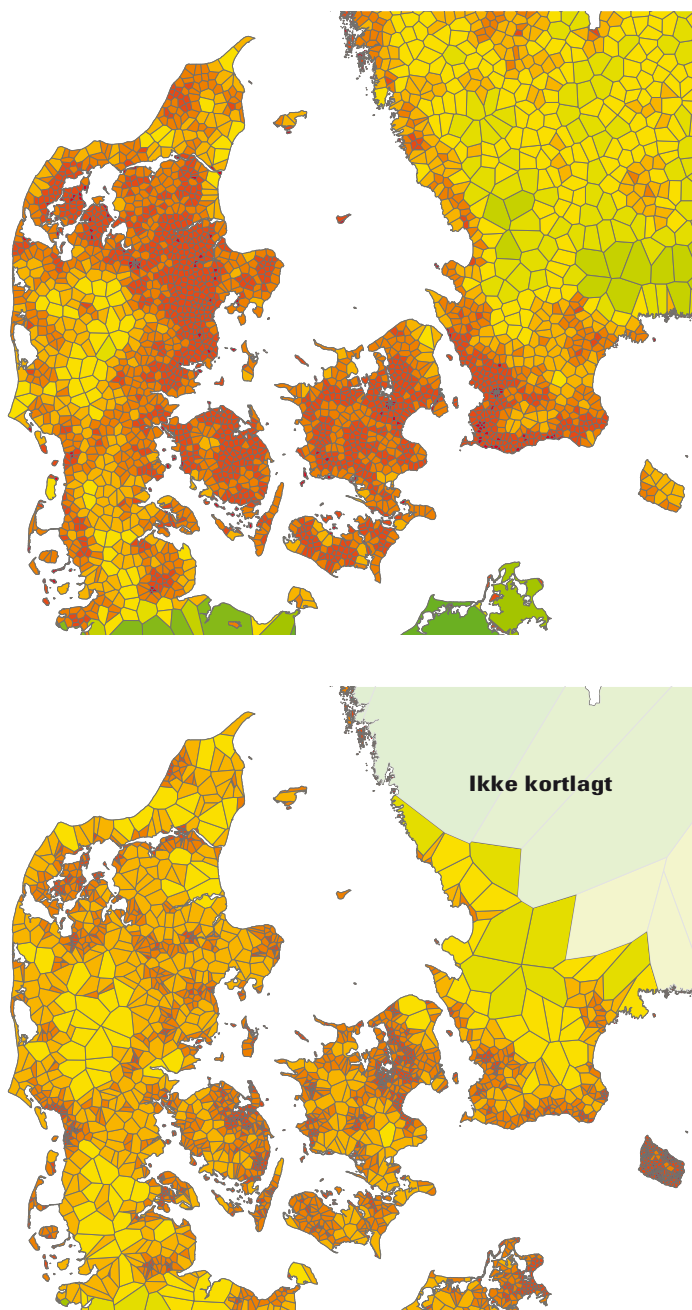

Fig. 6. Sammenligning af udbredelsen af middelalderkirker og arkæologiske lokaliteter med datering til vikingetid i Danmark og nærmeste tilgrænsende områder. Kort ved Sindbæk.

type samt *-torp* (fig. 5), hvilket bestyrker tolkningen af de sidstnævnte som vidnesbyrd om en kolonisering efter vikingetiden. Et interessant tilfælde er Himmerland, der viser en meget høj kirketæthed, men en markant mindre tæthed af vikingetidsfund. Udbredelsen af stednavne af jernalder- og vikingetidstype viser i dette tilfælde en tendens, der svarer til billedet i de arkæologiske fund. Dertil kommer, at jordbundsforholdene i Himmerland, præget af store områder med smeltevandssand, viser et markant ringere økonomisk potentiale end andre områder med en tilsvarende kirketæthed (fig. 3). Netop i Himmerland kendes til mange ødekirker som resultat af sogne-nedlæggelser i senmiddelalderen (Christensen 1938, 40-41). Samlet tyder det på, at kirkekortet i dette område afspejler en ekspansion, der førte til en kortvarig overkolonisering. Det understreges af, at stednavnetyper fra middelalderen især findes på de mindre gode morænejorde, mens jernalder/vikingetidsnavnene koncentrerer sig på lommer af god jord.

Som eksemplet Himmerland viser, er tendenserne i udbredelsen af arkæologiske fund i visse tilfælde robust nok til at være en bedre rettesnor for vikingetidens bebyggelse end kirkekortet. Udbredelsen af arkæologiske levn er dog tydeligvis også præget af en række moderne faktorer. Der ses for eksempel en påfaldende koncentration omkring de større byer, der

med stor sikkerhed afspejler den større mængde af bygge- og anlægsarbejde i disse områder og den tilsvarende større frekvens af arkæologiske undersøgelser. Mens sammenfaldet af koncentrationer på de to kort bestyrker udbredelsernes værdi som bebyggelsesindikationer, er de arkæologiske fund et broget udgangspunkt for en kortlægning. Udbredelsen af middelalderkirker er dels mere direkte knyttet til tilstedeværelsen af et befolkningsgrundlag, der har kunnet opretholde en menighed; dels er udbredelsen i langt højere grad end andre levn registreret – og i mange tilfælde bevaret.

Hidtidige kortlægninger af middelalderkirkernes udbredelse i Sydsandinavien har imidlertid kun inddraget det middelalderlige Danmark. For at belyse bebyggelsen i hele Kattegat- og Skagerrakregionen skal der her gøres et forsøg på at skabe et sammenligningsgrundlag for Sverige og Norge. For Norge bygger forsoget på oplysninger fra Jan Brendalsmo, der som den første har udarbejdet en komplet kartering af norske middelalderkirker, som er sikkert påviste i enten skriftlige kilder eller arkæologiske fund (pers. medd.; se også Brendalsmo 2006). For Sydnorge omfatter karteringen stort set alene sognekirker. Fra Sognefjord og nordefter findes ved kysten et antal fiskeværskirker, som har været anvendt i forbindelse med sæsonfiskeri, og som sådan ikke er udtryk for permanent bebyggelse.

For Sverige har det ikke været muligt at finde en tilsvarende kartering. Som alternativ er derfor anvendt en kartering af kirkesogne i Sverige i 1749 fra databasen *SHiPS – Swedish Historical Population Statistics* udarbejdet af Demografiska databasen (DDB) ved Umeå Universitet (<http://ships.ddb.umu.se/>). Situationen i 1749 må antages at afspejle en øget befolkning i forhold til middelalderen og dermed sandsynligvis også i visse områder en kolonisering af tidligere tyndt befolkede land. På et overregionalt plan er der dog ikke tvivl om, at fordelingen af kirkesogne viser en høj grad af kontinuitet fra middelalderen og dermed er sammenlignelig med de anvendte data fra Norge og Danmark. Ved grænsen mellem Norge og Sverige optræder mindre fejl på grund af den kunstige grænse mellem de to datasæt.

Det samlede kort over kirketæthed i middelalderen i Sydsandinavien viser en kraftig zoneinddeling, som svarer til de tendenser, der allerede er fremgået ved sammenligningen med jordbundsforhold og økonomisk potentiale i Danmark (fig. 7). En sammenligning med kortet over den overordnede fordeling af arealanvendelse (fig. 1) viser en tydelig korrelation imellem 'Åbent land' og høj kirketæthed. Dette er især tydeligt i det midt- og sydsvenske område, hvor variationen mellem åbent land og skov i vidt omfang genfindes i kirketæthedsvariationen. Kor-

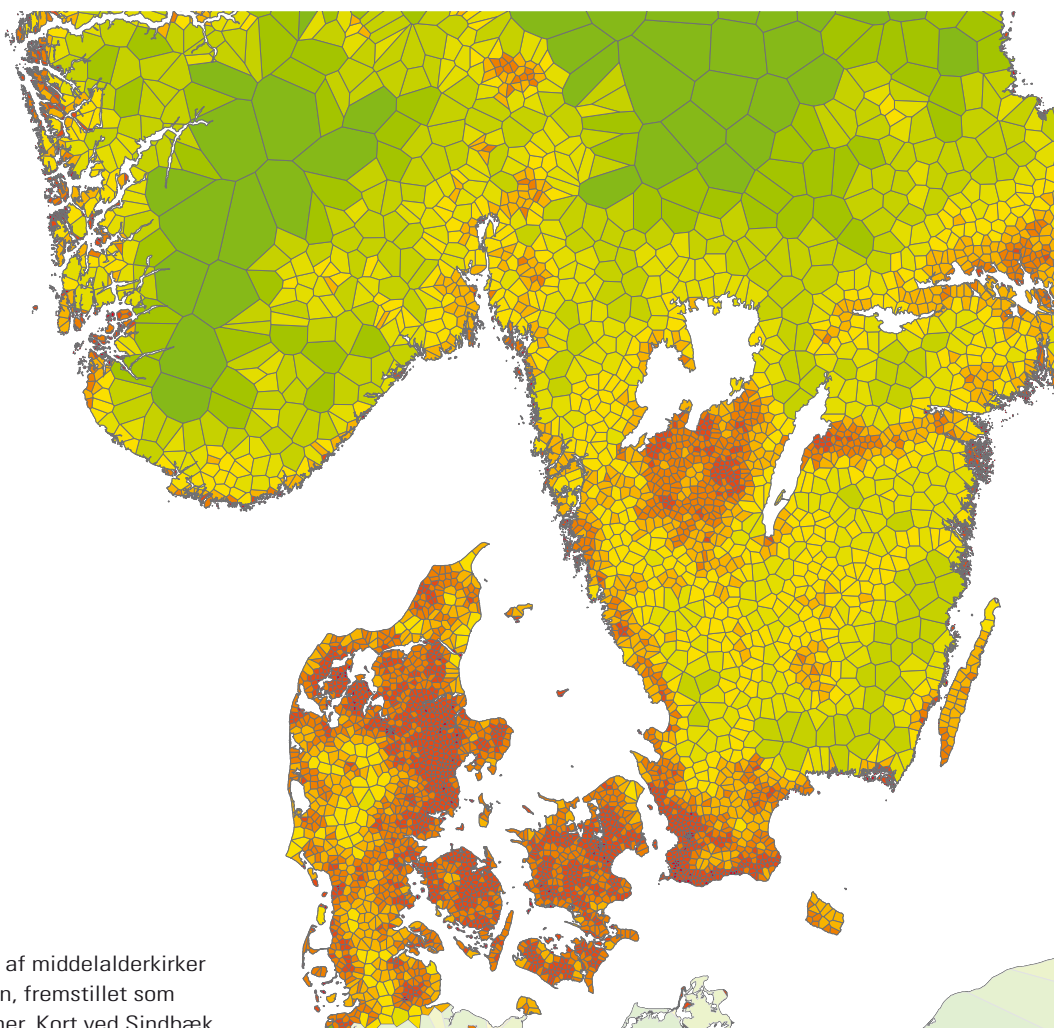

Fig. 7. Tætheden af middelalderkirker i Sydskandinavien, fremstillet som Thiessen polygoner. Kort ved Sindbæk.

tet tydeliggør, at de alpine, subalpine og boreale zoner af den skandinaviske halvø har været ganske tyndt befolket i forhold til den nemorale zone i syd. I den boreonemorale blandingszone langs Norges kyster samt i Götaland, Svealand og Småland har der dog også været befolkningskoncentrationer, dog sjældent af en størrelsesorden, der overgår de

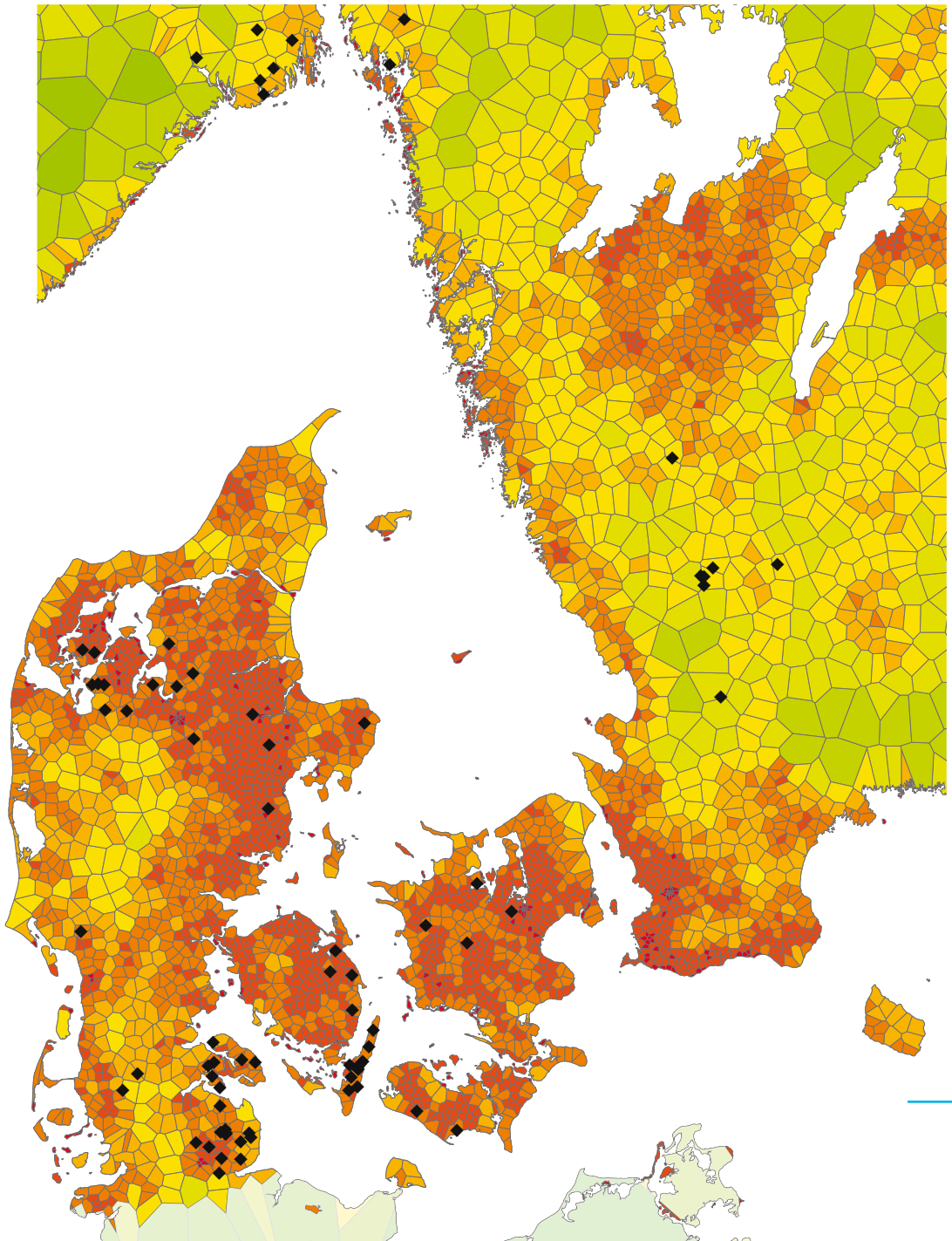
tyndest befolkede dele af Danmark. I Västergötland peger kirkekortet dog på en befolkningstæthed, der har nærmet sig situationen i de østdanske morænelandskaber – en afspejling af gunstige jordbunds- og terrænforhold, jf. fig. 1. Også langs Oslofjorden og i de sydlige dele af Oppland har der eksisteret en markant bebyggelse.

Som den simpleste generelle indikation af Kattegat- og Skagerrakområdets bebyggelse i vikingetid og middelalder giver kirkekortet et vigtigt bidrag til at forstå områdets politiske og økonomiske historie og kulturelle relationer. Det er ligeledes et vigtigt udgangspunkt for at tolke kulturfænomener i området. Som eksempel kan tjene vikingetidens grave med rytterudstyr (se bidrag af A. Pedersen i dette bind). Inden for det nuværende Danmark er udbredelsen af ryttergrave fra 900-tallet blevet beskrevet som et bælte, der fra Limfjordsregionen via Storebæltsregionen til Slesvig og Als omkranser Jelling. Denne fordeling er blevet tolket som en markering af randzonen i Jellingdynastiets rige, i form af grave efter en militær elite (Randsborg 1980, 127). Ser man fordelingen af ryttergrave i relation til det demografiske grundlag, som indikeres af kirkekortet, fremgår det, at de sparsomme fund i regionen nærmest Jelling for en stor del falder sammen med en generelt tyndt befolket region (udbredelse af ryttergrave efter A. Pedersen, denne bog). Demografisk set er det mere påfaldende, hvor få ryttergrave der er fundet i de tæt bebyggede områder på Sjælland og Fyn, i Nordøstjylland og Skåne. Især hvis man også tager gruppen af ryttergrave i Vestsverige og i Småland (og uden for kortet også i Norge) i betragtning, fremstår gravene snarere som et fænomen knyttet til en margin af Kattegatområdets tættest befolkede kystprovinser.

Konklusion

Hverken kulturgeografi, arkæologi eller stednavneforskning giver et dækkende billede over fordelingen af befolkning og bebyggelse i landene omkring Kattegat og Skagerrak i vikingetid og middelalder. Hver især afspejler kilderne dog så klare sammenfaldende tendenser, at det kan underbygge en generel karakteristik. Det befolkningsmæssige tyngdepunkt for middelalderens – og med stor sandsynlighed også vikingetidens – bebyggelse i regionen lå i Østjylland, på Fyn, Sjælland og i Skåne. Mindre bebyggelsescentre fandtes i Halland, i Viken-området og på Jæren. De øvrige kyster, i Vestsverige og i Sydnorge, var bebygget i en tynd kystzone, bag hvilken der mange steder fandtes tyndt befolkede eller helt øde områder. Enkelte steder fandtes der også tættere bebyggelser i indlandet, som i Opplandene nord for Oslofjorden og i den store Västergötlandsbygd.

Som samlende hav betragtet forbandt Kattegat og Skagerrak en asymmetrisk region. Set fra syd må landene nord for havet have været steder, hvor byggerne var små, stormænd havde småt følge og folk stævnede langt til tinge. Det er ikke givet, at forbindelser til disse steder var kulturelt og politisk væsentlige, især i sammenligning med de tæt bebyggede områder omkring de indre danske farvande og i den vestlige Østersø. Skønt befolkningen var spredt i de store land-

områder, var den dog samlet set langt fra uanseelig; og de havde adgang til en produktiv udmark med efterspurgte ressourcer: jagtmarker for pelsdyr og ren, skov og sæter, klæberstens- og hvæsestensbrud, og frem for alt jern. Dertil kom givetvis en betydelig trafik fra Vestnorge og fra Götalandene. Fra nord derimod har kysterne mod syd fremtrådt som et kornkammer og, i kraft af folketætheden, som en uomgængelig politisk faktor. Fra denne vinkel er det givet, at nogle af de politisk og økonomisk vigtigste områder lå hinsides havet.

Den historiske demografi er et afgørende punkt for vurderingen af mange modeller for historiske og arkæologiske fænomener, men et punkt som hidtil ofte er forbigået. Som dette forstudie har vist, er forudsætningerne i dag til stede hvad angår datagrundlaget og analyseværktøjet til at skabe en tilnærmelse til en demografisk kortlægning, som er markant mere præcis og geografisk mere omfattende end eksisterende forsøg. De digitaliserede kilder, som i disse år bliver tilgængelige i stor målestok, rummer et vigtigt og i vid udstrækning uudnyttet nyt potentiale for at forstå gamle problemer.

Fig. 8. Udbredelsen af ryttergrave fra Vikingetid (sorte rhomber) på baggrund af tætheden af middelalderkirker i Sydsandinavien. Kort ved Sindbæk, grave efter A. Pedersen.

Bibliografi

Brendalsmo, J. 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000 – 1600*. Oslo.

Callmer, J. 1991. Territory and Dominion in the Late Iron Age in Southern Scandinavia. I: K. Jennbert, L. Larsson, R. Petré & B. Wyszomirska-Werbar (red.), *Regions and Reflections. In Honour of Märtha Strömberg*. Acta Archaeologica Lundensia Ser. in 8° no. 20. Lund. 257-273.

Christensen, A.E. 1938. *Danmarks Befolkning og Bebyggelse i Middelalderen*. Nordisk Kultur, bd. 2. Stockholm. 1-57.

Clausen, H.V. 1916: Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. 1-226.

Dahl, S. 1942. *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*. Lund.

Dam, P. 2008. De nordiske -torper. Bebyggelseshistoriske studier af navnetypens kronologi. I: G. Kvaran, H. J. Ámundason, J. Hafsteinsdóttir og S. Sigmundsson (red.), *Nordiska namn – Namn i Norden. Tradition och förnyelse*, NORNA-rapporter 84. Uppsala. 75-100.

- Dam, P. & J. Grandjean Gøgsig Jakobsen 2008. *Historisk-Geografisk Atlas*. København.
- Fabech, C. & J. Ringtved 2009. Arealanvendelse og landskabstyper i det 1. årtusinde. I: B. Vad Odgaard & J. Rydén Rømer (red.), *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år: fra digevoldinger til støtteordninger*. Aarhus. 143-176.
- Hedeager, L. 1988. *Danernes Land*. Politikens og Gyldendals Danmarkshistorie bd. 2. København.
- Germundsson, T. & P. Schlyter (red.) 1999. *Atlas over Skåne. Sveriges Nationalatlas*. Uppsala.
- Hald, K. 1965. *Vore stednavne*. København.
- Hyenstrand, Å. 1974. *Centralbygd – Randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in North-European Archaeology 5. Stockholm.
- Hyenstrand, Å. 1979. *Ancient monuments and prehistoric society*. Stockholm.
- Hyenstrand, Å. 1984. *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner*. Riksantikvarieämbetet Rapport 1984:7. Stockholm.
- Jakobsen, J. Grandjean Gøgsig 2004. *Middelalderens landbrug og bebyggelse – En statistisk-geografisk undersøgelse af landbrugs- og bebyggelsesforholdene i NV-Sjælland gennem vikingetid, middelalder og tidlig moderne tid*. Geografispeciale, Roskilde Universitetscenter.
- Jakobsen, J. Grandjean Gøgsig 2013. Viking landscape regionality – An interdisciplinary model for regional classification of the cultural geography in medieval Scandinavia, c.800-1300. I: R. Efe, I. Atalay & I. Cürebal (red.), *3rd International Geography Symposium – GEOMED 2013 – Symposium proceedings*. Antalya, 89-100.
- Jørgensen, B. 2008. *Danske stednavne*. København.
- Myrdal, J. 2010. *Befolkning och bebyggelse i Sverige och Norden 1000-1500 – En litteraturoversikt och ett försök till jämförande sammanfattning*. Prelimiär version.
- Näsman, U. 1998. Sydsandinavisk samhällsstruktur i ljust av merovingisk och anglosaxisk analogi eller i vad är det som centralplatserna är centrala? I: L. Larsson & B. Hårdh (red.), *Centrala platser. Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. Uppåkrastudier 1. Stockholm. 1-26.

Sindbæk, S.M. 2008. Kulturelle forskelle, sociale netværk og regionalitet i vikingetidens arkæologi. I: P. Gammeltoft, S.M. Sindbæk & J. Velle (red.), *Regionalitet i Danmark i vikingetid og middelalder*. Hikuin 35. Højbjerg. 63-84.

Svanberg, F. 2003. *Decolonizing the Viking Age* 1. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No. 43. Stockholm.

Ulsig, E. & A. Kjær Sørensen 1982. Studier i Kong Valdemars Jordebog – Plovtalsliste og Møntskat. *Historisk Tidsskrift*, Bind 14. Rk. 2. 1-26.

Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint: middelalderen og kirkerne i Danmark*. Stockholm.

Bidragydere

Johnny G.G. Jakobsen

Lektor, Københavns Universitet.
Danmark
jggj@hum.ku.dk

Peder Gammeltoft

Lektor, Københavns Universitet.
Danmark
gammelt@hum.ku.dk

Søren M. Sindbæk

Professor, Aarhus Universitet. Danmark
farksms@cas.au.dk

Jón Viðar Sigurðsson

Professor, Universitetet i Oslo. Norge
j.v.sigurdsson@iakh.uio.no

Kasper H. Andersen

Ph.d. stipendiat, Aarhus Universitet.
Danmark
ihokha@hum.au.dk

Anton Englert

Museumsinspektør, Vikingeskibsmuseet.
Danmark
englert@privat.dk

Marianne Moen

MA Arkæologi, Oslo. Norge
marianne_moen@yahoo.co.uk

Jens Christian Moesgaard

Seniorforsker, Nationalmuseet. Danmark
jens.christian.moesgaard@natmus.dk

Birgitta Hårdh

Professor emerita, Lunds Universitet.
Sverige
birgitta.hardh@ark.lu.se

Claus Feveile

Museumsinspektør, Østfyns Museer.
Danmark
clf@kulturstyrelsen.dk

Anne Pedersen

Seniorforsker, Nationalmuseet. Danmark
anne.pedersen@natmus.dk

Jan Bill

Professor, Kulturhistorisk Museum,
Universitetet i Oslo. Norge
jan.bill@khm.uio.no

Bernt Rundberget

Kulturhistorisk Museum,
Universitetet i Oslo. Norge
bernt.rundberget@khm.uio.no

Mads D. Jessen

Projektforsker, Nationalmuseet.
Danmark
mads.dengso.jessen@natmus.dk

Frode Iversen

Professor, Kulturhistorisk Museum,
Universitetet i Oslo. Norge
frode.iversen@khm.uio.no

**Et fælles hav
– Skagerrak og Kattegat
i vikingetiden**

Bagsidefoto:

Jernslagge fra Gråfjell, Hedmark, Norge.

Foto: B. Rundberget.

Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K

<http://nordligeverdener.natmus.dk>

**Et fælles hav
– Skagerrak og Kattegat
i vikingetiden**

**Seminar på Nationalmuseet,
København,
19. – 20. september 2012**